

УДК 811.161.2'373.2:821

О. Ф. Немировська

ЕПІГРАФ ЯК СКЛАДОВИЙ КОМПОНЕНТ ЗАГОЛОВНОГО КОМПЛЕКСУ (на матеріалі прози О. Ю. Кобилянської)

Стаття присвячена розгляду функцій важливого надтекстового заголовного компонента — епіграфа як ідейно-тематичного конденсата прозових творів О. Кобилянської. З'ясовано семантико-стилістичну роль епіграфа у структурі онімного простору, в організації художнього цілого, у створенні естетичних асоціацій, висвітленні авторської концепції твору.

Ключові слова: авторська концепція твору, епіграф, заголовок, літературна цитата, онімний простір, художній контекст.

Онімний простір художнього твору (ХТ) містить у собі власні назви (ВН) різних розрядів і класів. Всі вони утворюють чітку лексико-семантичну підсистему, що діє в потрібному авторові ключі, беручи активну участь у побудові сюжету, композиції, розкритті теми та ідеї твору. Особливе місце у цій підсистемі належить заголовку, що є специфічним центром онімного простору (ОП). Саме специфіка заголовку зумовлює його надзвичайно важливе значення для художнього контексту. Він стає не тільки першим знаком твору, а й першим елементом ОП. Назва твору містить інформаційний смисл, оцінний компонент, що сприяють розкриттю теми, ідеї, художнього задуму автора. Роль заголовку як першого знаку ХТ є надзвичайно вагомою і зумовлює його першорядне значення. У зв'язку зі своїм ініціальним положенням назва «виокремлює текстове начало, відмежовує один текст від іншого, створює певну перспекцію для читача стосовно перспективи подальшого текстового розгортання і, нарешті, означає весь текст, дає йому ім'я» [10: 109].

Проте найчастіше заголовок твору — коротка містка форма, що не завжди задовольняє автора, оскільки стислість обмежує його можливості. У таких випадках письменники здебільшого вдаються до підзаголовків, подвійних назв, що несуть додаткову інформацію, яку слід активізувати для повного сприйняття художнього цілого. Особливу

роль у розшифруванні такої прихованої інформації відіграють епіграфи, які допомагають читачеві адекватно уявити авторський задум [5: 174].

Як відомо, епіграф є наступною після заголовка сходинкою проникнення в текст, необхідною авторові для моделювання сюжетного руху. Він передує основному тексту і співвідноситься з ним як з цілим. Якщо порівняти заголовок і епіграф, що йде за ним, то останній сприймається як певна розширена ланка, яка співвідноситься із заголовком і виконує роль контекстуального епіцентру оповіді. Обидва ці компоненти знаходяться над текстом, передують йому. «Заголовок і епіграф — це головне і підрядне речення. Перше називає явище, друге прагне його пояснити (...) але художня функція в них є однаковою» [2: 153].

За допомогою епіграфів автор поєднує свій твір та його заголовок із зовнішнім світом, із оточуючою дійсністю, «відкриває зовнішню межу тексту для проникнення мовних, літературних та ін. вінь різних спрямувань та епох, тим самим наповнюючи і розкриваючи його внутрішній світ» [5: 174].

У зв'язку з інтенсивним розвитком літературної ономастики за останні десятиліття, спостерігається збільшення інтересу дослідників до заголовків художніх творів. Побачили світ цікаві розвідки, присвячені заголовкам (І. Ю. Адріанов, І. В. Арнольд, З. Д. Блисковський, Л. Б. Бойко, Е. В. Джанджакова, Ю. О. Карпенко, Н. О. Кожина, С. І. Костигіна, І. Г. Кошова, В. А. Кухаренко, Е. Б. Магазанник, Т. І. Пермінова, Л. І. Селівестрова, О. М. Траченко та ін.). Що ж стосується епіграфів, що є не менш важливими для розкриття глибинної семантики творів, то даний аспект залишається недослідженим уповні, за винятком поодиноких спорадичних розвідок (Є. М. Попова, Н. О. Фатєєва, Н. О. Кожина). На матеріалі української художньої прози питання заголовних комплексів узагалі та епіграфів зокрема практично не розроблялося. Досі залишається недослідженим ОП художньої прози О. Ю. Кобилянської, в т.ч. і заголовні комплекси та епіграфи. Вищезазначене зумовлює **актуальність** представленої розвідки.

Отже, **тема** нашої статті — епіграф як складовий компонент заголовного комплексу. **Об'єктом** дослідження є специфіка художнього мовлення О. Кобилянської, **предметом** — епіграфи та їхнє місце у загальній художньо-образній системі. **Матеріалом** розвідки послужили

прозові твори письменниці. У процесі роботи ми поставили за **мету** визначити особливості функціонування епіграфів у прозі О. Кобилянської, їхній зв'язок із заголовком та онімним простором, експліцитні та імпліцитні зв'язки із ХТ.

Епіграф — це «особливий композиційний вид цитати, який винесений поза межі основного тексту і займає домінантне «надтекстове» положення у структурі тексту» [9: 34]. Як змістовний і композиційний прийом, епіграф виконує роль експозиції після заголовка, але перед текстом пропонує роз'яснення чи загадку для прочитання тексту відносно його заголовка [5: 174]. В. В. Виноградов у свій час також підкреслював значення для художнього твору літературної цитати-епіграфа та імені автора у її складі, оскільки створюється своєрідне художньо-асоціативне «поле тяжіння», кожен елемент якого тісно пов'язаний із заголовним комплексом узагалі і кожним його компонентом зокрема. Літературні цитати та ім'я їх автора стають відправною точкою пристосування читача до нової системи асоціацій, семантичних і композиційних ходів, які співвідносяться з твором, що цитується, та його автором [1: 404–408]. Отже, ім'я автора разом із цитатою-епіграфом перетворюється у важливий прийом побудови сюжету, авторської характеристики персонажів, в істотну деталь онімного простору того чи іншого твору.

У загальному контексті творчості О. Ю. Кобилянської епіграфи містить порівняно невелика частина творів. Це повісті «Людина», «Царівна», «Земля», «В неділю рано зілля копала...», новела «Ніоба», гумореска «Він і вона». Проте у зазначених творах спостерігаємо надто цікаві внутрішньо-контекстні зв'язки; епіграфи виконують роль роз'яснювального чи шифрувального елементу, створюють відповідний настрій, проспектують читача на подальшу оповідь.

Повість «Людина» містить підзаголовок «Повість з жіночого життя» і кожній з частин передують епіграфи німецькою мовою з перекладом у кінці сторінки; авторка вибудовує взаємовідношення компонентів художнього мікросвіту за широко розповсюдженою моделлю *заголовок ↔ епіграф ↔ текст*.

I

Das Reich der Lüde ist aufrecht, wie es noch niemals gewesen. Wahrheit selbst wagt sich, nur in gleißenden. Fetzen verummmt, aus shrem Winkel Hervor... (Всюди панує брехня, як ще ніколи дотепер. А правда відважу-

ється вивізати зі свого кутка не інакше, як закутана в привабливо-яскраві ганчірки... (нім.) [4: 1: 67].

II

Es lebt in mir die Leibe zur Freiheit, der feste Entschluß, mich nicht knechten lassen zu wollen, es sei von wem es sei; nimmer mein Haupt zu beigen, wo meine Seele es nicht kann; mein Leben zu leben, wie ich es verstehe, den Weg zu gehen, den ich mir vorgezeichnet, und mich durch nichts von diesem Wege abbringen zu lassen; durch keine Schmeichelei, durch keine Drohung, mag er denn führen, wohin er will... («Allzeit voran» von Fr. Spielhagen). (В мені завжди живе любов до свободи і непохитна рішучість не дати нікому мене поневолити; ніколи не схилити своєї голови, коли проти цього протестує моя совість; жить так, як сам життя я розумію, і йти лише тим шляхом, що я його собі обрав, яким би трудним він не був, не даючи ніколи ніяким підлещуванням, ніяким погрозам звести себе з цього шляху... (Фр. Шпільгаген. «Завжди вперед»)) [1: 89].

Епіграф до першої частини повісті вжито без імені автора; до другої частини епіграфом служить уривок з твору Фр. Шпільгагена «Завжди вперед». Ім'я автора цитати-епіграфу і назва його твору є яскравим доповненням до світоглядного кредо письменниці, її феміністичних і загально-естетичних концепцій. Обидва епіграфи поєднують текст твору і заголовок, служать своєрідним містком між ними. Заголовок, розширений співвідносними з ним епіграфами, створює композиційну чіткість, внутрішній взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх компонентів художньої системи. Епіграфи, дібрані відповідно до теми та ідеї твору, проявляють і висвітлюють заголовок, загострюють читацьку увагу і створюють неповторну тональність. Цьому сприяють також мовні засоби: лексеми *брехня, правда, свобода, поневолити, совість*; словосполучення *не схилити своєї голови*, що теж є одним із показників авторської концепції твору, ставлення письменниці до високого звання *людини*.

Повість «Царівна» містить епіграф до одного з розділів, що відділяються один від одного трьома зірками; це уривок з поезії Т.Шевченка: «*Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить пожовкле листя... гаснуть очі, заснули думи, серце спить. І все заснуло — і не знаю, чи я живу, чи доживаю, чи так по світі волочусь, бо вже й не плачу й не сміюсь...*» Т.Шевченко [4: 1: 178]. Епіграф та прізвище його автора створюють відповідну тональність, віддзеркалюючи настрої головної

героїні, що живе очікуванням змін у своєму житті, проте це очікування її вже стомило, і їй «однаково, що завтра буде, а позавтра? Теж байдуже!» [4: 1: 178].

За епіграфом «нормативно закріплена концептуально роз'яснювальна функція, він завжди допомагає заголовку, навіть якщо не містить у своєму складі заголовних слів» [6: 103]. Прикладом такого зв'язку може служити повість «Земля», до першої частини якої авторка вживає епіграф німецькою мовою без імені автора: «*Es liegt um uns herum gar mancher Abgrund, den das Schickal grub, doch hier in unserem Herzen ist der tiefste*» («Кругом нас знаходиться якась безодня, що її вирила доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша» (нім.)) [4: 2: 7]. Епіграф містить значний філософський зміст; лексеми *безодня, доля, серця, найглибша* створюють трагічну експресію, немовби настроюють читача на майбутню трагедію, причиною якої є влада *землі* над розумом і душею людини.

Епіграфом до твору «В неділю рано зілля копала» служить відома народна пісня «*Не ходи, Грицю, на вечорниці*», що є лейтмотивом повісті, побудованої на фольклорних джерелах; епіграф розкриває тему, сюжет, головну ідею повісті, яка закінчується трагедією молодої дівчини та її коханого. Назва повісті є, власне, уривком з пісні, що служить епіграфом; цей прийом є першим лейтмотивом, що у процесі розгортання оповіді поступово збільшує своє звучання, а наприкінці твору досягає найсильнішої трагічної експресії.

До новели «Нюба» авторка як епіграф добирає уривок з 13 глави Листу апостола Іоанна до коринфійців, де мова йде про всеохоплюючу Любов. Заголовок, пов'язаний із текстом імпліцитно, розкривається протягом оповіді. Епіграф та ім'я його автора наголошують на «урочисто-узагальненому сенсі» і свідчать про «закорінення твору в традиціях Біблії» [7: 180]. З епіграфом у контексті перегукуються словосполучення *святі апостоли* [4: 2: 263], числівник *дванадцяттеро* [4: 2: 264], розкриваючи, таким чином, метафоричні відношення «*заголовок — текст*», «*епіграф — текст*» [5: 174], а також наголошуючи на стражданнях матері, що глибоко кохає всіх своїх дітей, кожен з яких зазнав у житті трагедії. Будучи пов'язаним із літературним твором, ім'ям автора, містячи в собі різні асоціації-паралелі, епіграф у процесі розгортання оповіді виявляє семантичний і конотативний потенціал, перетворюючись у вагому художньо-образну деталь.

Прикладом цікавих семантичних зв'язків між епіграфом і текстом є гумореска «Він і вона», що містить епіграф німецькою мовою: «*Motto: Der Mensch ist etwas was ьberwunden warden soll. Nizshe. «Also sprach Zarathustra»* (Людина є щось таке, що його треба побороти. Ніцше. «Так говорив Заратустра» (нім.)) [4: 1: 407].

Текст гуморески побудований у вигляді монологів двох молодих людей. Епіграф за допомогою контрастної опозиції висвітлює характер молодого лікаря *Ернеста Ріттера*, який іронічно ставиться до філософії «модного пророка» і його «героя». Дистантні повтори обох ВІ в мові *Ернеста* підтверджують це: *той сатана Ніцше — Заратустра той* [4: 1: 409]; *Заратустра* [4: 1: 411; 423]; *феноменальне явище єсть твій пророк* [4: 1: 411]; *Ніцше* [4: 1: 411]; *Ніцшевий Заратустра* [4: 1: 419].

Дистантні повтори ВІ *Ніцше*, *Заратустра* в мові *Софії*, навпаки, висвітлюють її м'якість, позитивне ставлення до філософії *Ніцше*, твір якого вона збирається перекладати українською мовою [4: 1: 410], до *Заратустри*, якого вона цитує німецькою мовою [4: 1: 413]. У роздумах героїні текст епіграфу передається повністю, а подальший контекст демонструє її песимістичний настрій; у даному випадку епіграф набуває виразних конотацій: «*Чоловік — то щось таке, що його треба побороти, — каже той Заратустра. Не знаю, але думаю, так часто над сим реченням, а тоді кажу собі звичайно: мене поборе смерть*» [4: 1: 410].

Отже, зв'язки між заголовком та епіграфом є настільки взаємообумовленими, що обидва ці компоненти утворюють єдиний комплекс, який спрямовує увагу читача в певне русло: «... епіграф створює складний образ, розрахований також і на сприйняття того контексту, звідки його вилучено» [8: 511], він містить у концентрованій формі основну ідею твору, вибудовує відкриті й приховані асоціації, пов'язує в єдине ціле художній контекст. Питома вага епіграфів з т.з. кількості є досить малою; проте вона є надто великою з т.з. їхньої художньо-образної функції, можливості впливати на побудову сюжету, системи образів, усіх рівнів художнього контексту. Крім цього, ім'я і прізвище автора цитати-епіграфу у процесі розгортання оповіді є дійовим засобом дешифрування авторської концепції, засобом демонстрації смаків та уподобань митця, є яскравим характеротворчим штрихом, що розкриває різноманітні грані світогляду того чи іншого персонажа.

Таким чином, епіграф, будучи разом із назвою дотекстовим компонентом заголовного комплексу, «є однією з найсильніших інтертекстуальних одиниць тексту» [З: 184–185]; він розпочинає знайомство із текстом, конкретизує й розширює назву, проспектуючи її на подальший контекст. Епіграф стає вагомою і влучною деталлю художнього контексту, виразною конотемою, спрямованою на поступове декодування авторських ідейно-тематичних настанов.

Список літератури

1. Виноградов В. В. Стиль Пушкина / В. В. Виноградов. — М.: Наука, 1941. — 355 с.
2. Гей Н. К. Искусство слова / Н. К. Гей. — М.: Наука, 1967. — 364 с.
3. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / Т. А. Єщенко. — К.: ВЦ «Академія», 2009. — 264 с.
4. Кобилянська О. Ю. Твори: У 3 т. / О. Ю. Кобилянська. — К.: Держлітвидав України, 1956. — Т.1–3.
5. Кожина Н. А. Заглавие художественного произведения: онтология, функции, параметры типологии / Н. А. Кожина // Проблемы структурной лингвистики, 1984: Сб. науч. труд. — М.: Наука, 1988. — С.167–183.
6. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту: Навч. посіб. / В. А. Кухаренко. — Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. — 272 с.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці: Золоті літаври, 2001. — 636 с.
8. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. — М.: Советская энциклопедия, 1987. — 752 с.
9. Попова Е. Н. Эпиграф как вид предтекстовой цитаты / Е. Н. Попова // Текст и контекст. — М.: Наука, 1990. — С.34–45.
10. Русская ономастика: Сб. науч. труд. — Одесса: ОГУ, 1984. — 186 с.

Немировская А. Ф.

ЭПИГРАФ КАК СОСТАВНОЙ КОМПОНЕНТ ЗАГЛАВНОГО КОМПЛЕКСА (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОЗЫ О. Ю. КОБЫЛЯНСКОЙ)

Статья посвящена рассмотрению функций важного заглавного компонента — эпитафия как идейно-тематического конденсата прозы О. Ю. Кобылянской. Определена семантико-стилистическая роль эпитафия в структуре онимного пространства, в организации художественного целого, в создании эстетических ассоциаций, в раскрытии авторской концепции произведения.

Ключевые слова: авторская концепция произведения, эпитафия, заглавие, литературная цитата, онимное пространство, художественный контекст.

Niemyrowska O. F.

EPIGRAPH AS THE TITLE COMPONENT (Based on O. KOBYLANSKAJA'S Works)

The given article is dedicated to the study of the importance of the title component — epigraph — as a condensate of thematic context of pieces of prose in O. Kobyljanskaja's works. It defines a semantic-stylistic role of epigraph in the onymic space, in the organization of the literary entity, in highlighting of the author's concept of the work.

Key words: the author's concept of the work, epigraph, title, literary citation, onymic space, artistic context.